

В.Путин:

«Дамырактар каттыш-
каш, хем болур, кижилер
каттышкаш, күш
болур!»Чоннуң
«Тыва»
деп адыТываның
Арбады

№ 113 (18540)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Сапар өрттэ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
сентябрь

9

вторник

В.ПУТИН: «Тыва — кайгамчык, чараш бойдустуг, онзагай оран

Владимир Путин байыр чедирген

**Тывага байырлалдар
хүннеринде Россияның
Президентизи Владимир
Владимирович Путин
бистиң республикага
чедип келген.**

Чурттуң удуртукчузу Тываның
болгаш Россияның демнежилге-
зинин 100 чылынга база Кызыл
хоорайның үндезилеп тургустун-
ганының 100 чылынга тураскаат-
кан байырлалдарга киришкен.

Барык 10 муң ажыг көрүк-
чүлерни чыгган театржыткан
көргүзүг «Хүреш» стадионунга
болган, национал хүрешке 310
мөгө киришкен. Владимир Пу-
тинни стадионга Тываның Баш-
тыңы Шолбан Кара-оол болгаш
РФ-тиң камгалал сайыды Сергей
Шойгу олар үдеп келгеннер.

Россияның Президентизи
чыылганнарга мындыг сөстөрни
чугаалаан: «Хүндүлүг өңүктөр,

Тыва Республиканың эргим
чурттакчылары! Россияның
болгаш Тываның демнежилге-
зинин 100 чылының байыр-
лалы-биле силерге байыр че-
дирип тур мен. Ол болуушкун
душ болуп тыптып келбээн:
XVII чүс чылда маңаа Россия-
ның баштайгы элчиннери,
Россия империязының хайгаар-
алынга алганының дугайында
ол үеде тургускан бижиктери
көстүп келген.

Ооң түңнелинде Россия
Тываны бодунуң хайгааралы-
га алган, тыва чон бодунуң
онзагай талаларын, бодунуң
культуразын, бодунуң дылын,
бодунуң өгбелеринин чүдүлге-
зин камгалап арттырып алыр
аргалыг болган. А тываларда
чоргаарланыр чүүлдер хөй,
ол дээрже чүс-чүс чылдарда
культуразын кагбаан чон-дур.
Хааннар шынзазы мында, Пор-

Бажың мында, чүгле Россияда
эвес, бүгү делегейде кандыг-
даа республиканың, кандыг-
даа чоннуң чоргаарланыр
чүүлдери мында хөй.

Мында кайгамчык, эриг чү-
ректиг, салым-чаянныг чон
чурттап турар. Ада-чурттуң
Улуг дайынының чылдарында
фашизмни тиилээринге Тыва-
ның салышкынын кажан-даа
утпас бис. Дайын сөөлүндеги
берге чылдарда бистиң чурту-
вусту, силерниң республика-
ңарны катап тургузуп турган
кижилерни кезээде сактып
чоруур бис.

Тыва — кайгамчык, чараш
бойдустуг, онзагай оран. Мын-
да Саян даглары болгаш Ени-
сей, хөй-хөй хөлдер, хемнер
бар, оларга төнчү чок чоргаар-
ланып, оларны магадал болур.
Бойдустуң аажок хөй байлак-
тары мында чыдар, оларны

бистер шупту чаа бүдүрүлгелер
ажыдып база чаа ажылдаар
олуттар тургузуп тургаш, шиң-
гээдир ужурулгус бис.

Тыва улус чүү дээр ийик:
«дамырактар каттышкаш, хем
болур, кижилер каттышкаш,
күш болур». Бистиң мурну-
вуста тургустунган сорулга-
ларны шиитпирлээривиске,
бергелерни ажып эртеривиске,
тиилелгени чедип алырывыска
бүзүрээр мен.

Тываның дээш, Россияның
алдары дээш! Байырлал-би-
ле!».

Президент индирже чо-
рупкан. Орук ара ол Тываның
сураглыг мөгелеринге байыр
чедирген, оларның холун тут-
кан.

Индирден Владимир Пу-
тин театржыткан көргүзүгнү
болгаш мөгелериниң хүрежин
сонуургап көргөн.

Хүннүң медээзи

Федералдыг сайыттың киржилге-биле

Чурагайлыг телевидение дам-
чыдылганының ийиги мульти-
плекс каналын Тывага РФ-тиң
харылзаа сайыды Николай Ники-
форовтуң киржилге-биле ажыл-
даткан.

Ону ажыдарының езулалы Рос-
сияның телевидение болгаш радио-
дамчыдылга четкизинин Тыва фи-
лиалының шөлчүгежинге болган.
Россияга чурагайлыг теле-дамчы-
дылгаже шилчиринин федералдыг
программазын күүседирин аңаа
дааскан. Амгы үениң чурагайлыг
станцияларын Ыраккы Чөөн чүктен
эгелээш, бүгү чуртта боттандырып
турар. Тывага баштайгы мульти-
плексти эрткен чылын ажылдадып
эгелээн, ооң соонда информастыг
делгемнер, чижээ, Бирги канал,
«Россия-1», «Россия-2», «НТВ»,
«Петербург-5-ки канал», «Куль-
тура», «Россия 24», «Карусель»,
«Россияның хөй-ниити телевидение-
зи», «ТВ-Центр Москва» чурттакчы-
ларга чедингир апарган.

Ийиги мультиплексти ажылдап
эгелээн соонда, теле-көрүкчү бо-
дунуң ынак теле-дамчыдылганын,
фильмнерин, медээлерин тып алыр,
олар тергин эки шынарлыг болур.

Ону ажылгалга кириринин езу-
лалынга РФ-тиң харылзаа бол-
гаш массалыг коммуникациялар
сайыды Николай Никифоров, рес-
публиканың Чазааның Даргазының
бирги оралакчызы, Россияның бол-
гаш Тываның демнежилгезинин бол-
гаш Кызыл хоорайның үндезилеп
тургустунганының 100 чылын дем-
деглеп турар үеде эки белек дээш
өөрүп четтиргенин харылзаачыларга
илереткен Шолбан-оол Иргит олар
киришкен.

Николай Никифоров чурагайлыг
телевидение дээрже массалыг комму-
никацияларны сайзырадырынга чаа
базым болур дээрзин демдеглээн.
Программаны күүсеткен соонда
чурттуң кайы-даа чурттакчызы кай-
да-даа чурттап турары хамаанчокка,
хөй сангыг телеканалдар көөр ар-
галыг апаар. Ийиги мультиплексти
Тывада юбилейлерин бүдүүзүндө
ажылдадып эгелээни харылзааның
ол хевири кижилерниң чаңгыс аай
информастыг делгемге каттышты-
рарының демдээ болуп турар деп,
сайыт онзалап демдеглээн. «Кел
чыдар юбилейлер-биле республи-
каның чурттакчыларынга байыр че-
дирерин, оларга чедишкенинни
болгаш чечектелишкенин күзээрин
чөпшээрел көрүңер» — деп, аалчы
чугаалаан.

Ийиги мультиплексти ажылда-
дырының езулалын Чазак Даргазы-
ның бирги оралакчызы Шолбан-оол
Иргит, РФ-тиң харылзаа сайыды
Николай Никифоров база республи-
каның информатизация болгаш ха-
рылзаа сайыды Органа Натсак бол-
гаш РТРС-тиң чингине директорунун
төлээзи Владимир Шурупов олар
басканнар.

«Ынакшылдың илередии»

Сергей Шойгунуң хоочуннарга белээ

Юбилейлиг хемчеглерге киржири-биле төрөөн булуңунга чедип келген Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу-биле республиканың хоочуннарының ужуражылгазы Национал музейниң хуралдаар залына болуп эрткен.

Хүндүлүг аалчыга байыр чедирип тура, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мынча дээн:

«Силерниң утпайн чорууруңар чаңгыс чер-чурттугларыңарның өмүнээзинден Силерге, Сергей Күжүгетович, өөрүп четтирдим деп чугаалай. Төрөөн чериңерге сеткиливис ханызыңдан байыр чедирип тур бис. Юбилейни байырлап турар үевиште бистиң-биле кады болганыңар өөрүнчүг-дүр. Тудар деп шиит-пирни Силерниң ачыңарда хүлээп алдыңар Президентиниң кадет училищезин Кызылга бо эртен ажыттывыс, ону шериг тудугжулар тудуп дооскан. Бөгүн музей чанынга Тыва күрүнениң үндөзилекчизи Буян-Бадырдыга тураскаалды ажыттывыс. Болуушкуннар мурнувуста ам-даа хөй.

Силер бөгүн бистиң-биле кады тур силер, каяа-даа чоруңарза, төрөөн булуңуңарда чон Силерге ынак, Силерни эң күзенчиг аалчы кылдыр манан чоруур дээрзин утпаңар».

Республика Баштыңы Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг салышкыны дээш Сергей Шойгука Буян-Бадырды ордениниң бирги чергезин адыш часкаашкыннарының үделгези-биле тывыскаан.

Россияның Маадыры чаңгыс чер-чурттугларыңа үш дакпыр байырлап-биле: Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылы-биле, Белоцарскиниң — Кызылдың 100 чылы-биле болгаш Совет Эвилелиниң составына ТАР-ның киргениниң 70 чылы-биле байыр чедирген.

«1914 чылдагы болуушкуну амгы үеде хан төгүүшкүнү чокка болган каттыжышкын деп санап турар. Урянхай крайны Россияның хайгааралга алганы — россияжи дипломатияның делегейниң нарын байдалында чедип алганы тиелелгези-дир. Ол дээрге бистиң өгбелеривистиң мерген угааны-дыр, ооң ачызында ол үениң байдалдарында тыва чон сайзыраар арганы чедип алган».

Тываның төөгүзү аажок бай болгаш дыка солун, ол эчизинге чедир ам-даа шинчилетинмээн деп, Сергей Шойгу демдеглээн. Чеди томнуг «Урянхай, Тыва дептер» деп номун, 19 чүс чылдың төнчүзүндөн 20 чүс чылдың эгезинге чедир фото-чуруктарның «Кара-ак Тыва» деп номун Сергей Күжүгетович төрөөн булуңун шинчилээринге салышкын кылыр дээн оралдажышкыны деп санаан. Азияның төвүнге тураскааткан төөгү-картография материалының чыылдазы үшкү үе-чада болган.

«Бөгүн силерге араттарның улуг эвес республиказының немес-фашизмни Совет Эвилелиниң тиелелгезинге кириген улуг салышкынынга тураскааткан «Тыва — фронтуга» деп альбом-номун таныштыргаш, белекке бээр деп тур мен — деп, Сергей Шойгу хоочуннарга чугаалаан. Россияның социал-политиктиг төөгүзүнүң күрүнө архивиниң болгаш РФ-тиң Камгалал яамызының Төп архивиниң фондуларыннан документиленерни дилеп тыварының талазы-биле улуг ажылды шериг төөгүчүлөр кылган деп, Россияның Маадыры демдеглээн. Бир дугаар парлаттынып турар кайгамчык документиленер онза үнелиг болуп турар.

Ном Сергей Шойгунуң «Ынакшылдың илередии» деп байыр чедиреишкени-биле эгелээн. «Бо дээрге төрөөн булуңумга, мында чурттап турар кижилерге

С. Шойгука «Буян-Бадырды» орденин тыпсып тур.

ынакшылдың илередии-дир. Силерге сундум, эргим хоочуннар».

Бир дугаарында номну авторнуң холундан Сагаан-оол Долгар алган. Ол белекти ап тура, Хоочуннарың Бүгү-россия организациязының Тыва салбырының удуртукчузу мынча дээн: «Бо номну Силерниң хо-луңардан алыры — улуг алдардыр. Силер — бөгүн бистиң чоргааралывыс-тыр силер. Силерниң ада-иеңерни, Россияга мындыг оолду төрөөн болгаш кижизидип берген Александра Яковлевнаны болгаш Күжүгет Сереевичини, бөгүн сагынмай барып шыдавадым. Чаңгыс чер-чурттугларыңарны, бистиң хоо-

чуннарывысты утпайн чорууруңар дээш Силерге четтирдивис. Кадыкшылды, албан-хүлээлгеге болгаш политикага чедииншик-нерни Силерге күзедим».

Ужуражылга дугайында тураскаал кылдыр даш чонукчузу Владимир Салчак Сергей Шойгука камгалал статуетканы белекке тудускан.

Бодунуң өөреникчизи чораан Сергей Шойгука Кызылдың №1 школазында клазының башкызы Александра Михайловна Леонова мынча деп байыр чедирген: «Эргим Сережа! Сээң чедииншикнериңни доктаамал хайгаарап, сен дээш чоргаарла-нып чоруур мен. Сени камгалал сайыдынга томуйлаанын билип

кааш, Россияның шерин үеде идегелдиг холда кидир деп бодадым. Ам эң чүүл — кадыкшылды күзед Ада-чурттуң Улуг дайының хоочуну, Бай-Хаак чурт Георгий Абросимов 17 халкы элээди тургаш, фронтуге чокканының, дайын чылдары Тывага амыдырал кандыг тывының, бодунуң дайынчы оолуң дугайында сактышкы чугаалаан.

Хоочуннар-биле чугаа-гумчалыг эрткен. Ужуражылга дугайында тураскаал кылдыр Сергей Шойгу чаңгыс чер-чурттуглары-биле кады чурттыртырган.

Ужуражылганың киржикчилери.

Сагаан-оол Долгарга Сергей Шойгунуң байыр чедиреишкени.

республиканың Россия-биле демнежилгезинин 100 чылынга, найысылал Кызылдың 100 чылынга тураскааткан байырлыг хурал Кызылга болган.

Байырлал программазынче регионну сайзырадырынга улуг салгышкынны кириген күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарын, хамаатыларны, муниципалдыг тургузугларның баштыңнарын, хөй-ниити организацияларның удуртукчуларын чалаан, а ол ышкаш Россияның регионнарындан келген хүндүлүг аалчылар киришкен.

Хуралдың киржикчилеринге байырны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чедирген. «100 чыл дээрге бичии үе, чаңгыс кижининг назыны-дыр, ынчалза-даа Тывага салым-хуу айтырын шиитпирлээн үе-дир — деп ооң байыр чедиришкенинде чугаалап турар. — 1914 чылда, каян бистиң өгбелери-вис Николай II хаанче хайгаарал дугайында дилег кирип тура, олар бистиң республикавыстың төөгүзүн, ооң Россия-биле чоокшулажылгазының бүгү оруун тодаратканнар. Тывалар Россияның составыга киргеш, шаг-төөгүдөн бээр чаңгыс аай

100 чыл — бичии үе, ынчалза-даа...

урянахай бөлүк болуп турганы төрөл чоннар: хакастар-биле, тофалар-биле, алтайлар-биле, якуттар-биле каттышканнар.

Россияның протекторадын чарлаан чылды Тываның төрүтүнгениниң, ооң күрүнени тургузарынга үндезинни салып алганының чылы кылдыр санаар бүгү барымдаалар бөгүн

бар. Оон туржук 1914 чылды тыва чоннуң нация кылдыр тургустунганының чылы кылдыр санап болур, чүге дээрге Россияның протекторады-биле, ооң дузазы-биле национал онзагай байдалды чедип алган болгаш политиктиг турум байдалды, девискээрин, культуразын, дылын болгаш чүдүлгезин

албан-езузу-биле хүлээп көөр чорукту чедип алган.

Россия-биле эвилелдинг быжыын төөгүнүң байдалдары-биле — революциялар-биле, дайыннар-биле, Совет Эвилелиниң бузулганы-биле, совет үениң соондагы бүгү чүүлдерниң буурааны-биле, экономиктиг муңгашталышкын-биле чаңгыс эвес удаа шылгап келген. Ынчалза-даа протектораттың үндезининге чүс чыл дургузунда туттунган ниити бажың чүгле буступ дүжер эвес, харын оон-даа быжыг, оон-даа бедик, оон-даа чараш апарган.

Шолбан Кара-оол-биле республиканың чурттакчыларынга байырны Россия Федерациязының Президентизининг Сибириниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Николай Рогожин, Хакасияның баштыңы Виктор Зимин, Красноярск крайының, Бурятияның чазактарының болгаш хоойлужудулга хуралдарының удуртукчулары, байырлалга киржири-биле Кызылга келген өске-даа делегацияларның удуртукчулары чедиргеннер.

Долаана САЛЧАК.

Соңгулда-2014

«Чаңгыс демниг Россия» дээш! Тываның социал-экономиктиг сайзыралы дээш!

Омак Владимирович ОНДАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининг) депутадынга Первомайскиниң чаңгыс мандаттыг №4 округундан кандидат

Мээң округумга ужуражылгалар ажил-херекчи байдалга эртип турар. Сөөлгү чылдарда республикага болган чогумчалыг, соксаал чок өскерилгелерни соңгукчулар-

ның көрүп турары өөрүнчүг, бистиң Дээди Хуралда фракция-выстан оон-даа хөй чүүлдерни манап турар. Россияның Президентизи Владимир Владимирович Путинниң болгаш Россияның камгалал сайыды Сергей Кужугетович Шойгунуң республиканы деткип турары соңгукчуларны сорук кирип турар.

Соңгукчулар-биле ужуражылга, соңгукчулар-биле ажил доктаамал болза эки дээрзинге бузурээр мен, парламентининг ээлчеглиг чыыжының ажилдары бүгү хуусаа-зының дургузунда ону эрттирип, ол ужуражылгаларга мээң-биле кады киржиринче Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарын, найысылалдың коммунал болгаш социал албаннарының төлээлерин чалаар мен. Хүн бүрүнүң айтырыгларын шын болгаш шалыпкын шиитпирлээр бис. Ам соңгукчулар-биле ужуражылганы база катап эрттирип эгеледим, аңаа оларның чагыгларын канчаар күүседип турарымны дыңнадып тур мен.

Шуптуңарны «Чаңгыс демниг Россия» дээш, Тываның социал-экономиктиг сайзыралы дээш бадылаарынче кыйгырып тур мен!

(Халас үндезинге парлаан).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининг) ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдалары

ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ ДЭЭШ! ЫНАК ТЫВАВЫС ДЭЭШ!

«Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылаар мен!

1. Чүге дээрге, Тываның дугайында тергин эки билер Путинниң болгаш Шойгунуң партиязы-дыр. Оларның ачызында республикада бүгү чүүлдер каракка көзүлдүр-ле өскерлип турар.

2. Чүге дээрге, ол партия эң нарын айтырыгларны шиитпирлээринге Путинниң командазынга дузалажып турар, Крымны эгидериниң айтырын чижекке алыыл.

3. Чүге дээрге, ол эрге-чагырганың партиязы-дыр, чүнү канчаарын чүгле билиринден аңгыда, кылып-даа турар партия-дыр. Хууда меңээ хамаарыштыр: оруктарны, школаларны,

уруглар садтарын туткан. «Чаңгыс демниг Россия» дээрге ажил-херектиң партиязы-дыр.

4. Чүге дээрге, ол партия армияга баштайгы угаанныг реформаны эгелээн.

5. Чүге дээрге, «Чаңгыс демниг Россиядан» өске боттук политиктиг күштү билбес мен.

6. Чүге дээрге, агроулетпүр комплекзин сайзырадырынга болгаш көдээниң социал амыдыралына хөй акшаны чүгле «Чаңгыс демниг Россия» кириген.

7. Чүге дээрге, тайбың болгаш чөпшээржилгелиг байдалда чурттал турарывыс дээш «Чаңгыс демниг Россияның» мурнунга хүлээлгелиг бис.

(Халас үндезинге парлаан).

ДЕМНЕЖИЛГЕНИНҢ БАДЫТКАЛЫ

Сентябрь 7-де найысылалдың Арат шөлүңгө Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 100 чылдарына тураскааткан «Хемнерниң каттышканы — чүректерниң каттышканы» шиижиткен байырлыг чыскаал болуп эрткен.

Моон мурнунда эртип турган кандыг-даа байырлардың чыскаалдарындан черле ылгалдыг болгаш онзагай болур дээрзи билдингир турза-даа, бо чыскаал республиканың чурттакчыларын шуут кайгаткан деп болур. Муң ажыг киржикчилиг, улуг хемчээлдиг дөрт колонна Орус культура төвүнүн чанындан шимчеп үнгеш, Кочетов кудумчузун өрү чорааш, Тыва эки турачылар кудумчузун таварааш, Ленин кудумчулап, Арат шөлүнүн чанындан эрткен. Бирги колоннаны ТР-ниң яамыларының, ийги колоннаны федералдыг албан черлеринин, үшкү колоннаны республиканың 17 кожуунунун киржикчилери, а дөрткү «Хөй националдыг чоннуг Кызыл» колоннаны янзы-бүрү нацияның төлээлери тургускан. Чыскаалдың киржикчилеринин байырлалга шыырак белеткелин көрүкчүлөрниң оларны диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп база аразында магадап чугаалажып турганы бадыйткаан. Байырлыг чыскаалды Кызыл хоорайның сүлдезинин демдээниң каастакчызы сарлык малы эгелээн. Оон соонда Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг, Кызылдың Баштыңы Дина Оюн оларга баштаткан хоорайның эрге-чагырга органнарының

ажылдакчылары база ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары кылаштап эрткен. Дараазында эрткен улус аразында «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити албан черинин төлээлери, спортчулар, эмчилер, энергетиктер, хөмүрдашчылар, тудугжулар, башкылар, сургуулдар, өөреникчилер, өгленишкен өг-бүлелер дээш, кымнарны чок дээрли. Олар боттарының төлээлеп турар албан черлеринин онзагайын илередири-биле эң солун, чогадыкчы аргаларны ажыглаан. Чижээлээрге, «Тываның даг-руда компаниязының» гномнар кылдыр кеттинген ажылдакчылары хөмүр-дашты тыварын ойнап көргүскен. Улуг класстың өөреникчилеринин эгиннеринде олуруп алган коңга эдискен 100 биргиклассчыларны чон аажок чаптап, магадап турган. Кожууннардан келген чонувустуң кызымаккай, шыңгыы белеткелин маңаа демдеглээри чугула. Чөөн-Хемчик, Тожу кожууннарының чурттакчылары боттарының черинин катап таттынмас талаларын илередип көргүскени кончуг чараш болгаш тывыгыр болган.

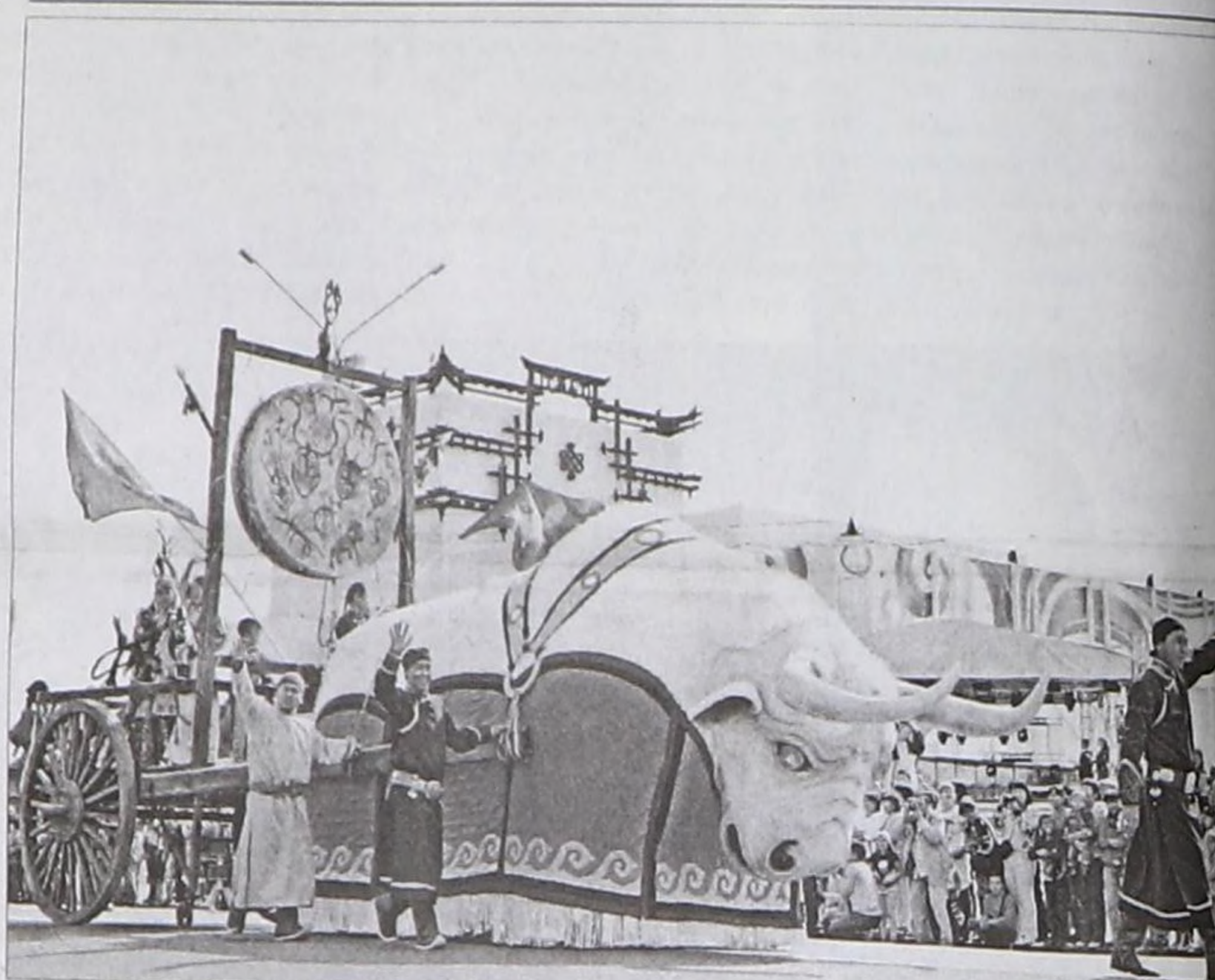
Байырлыг чыскаал ийи шак дургузунда үргүлчүлээн. Ол төнөргө-даа, чыылган чон таравайн, өөрүшкүнүн, магадалдың сөстөрүн илередип, төрзэн черивис — Тыва Республика болгаш оон найысылалы Кызыл дээш улам чоргаарланып, чонувустуң хей-ады, тура-соруу бедик, чаңгыс аай демниг, күчү-күштүг дээрзин эрткен чыскаал база катап бадыйткады дижит чугаалажып турган.

Азияна ТАУ.

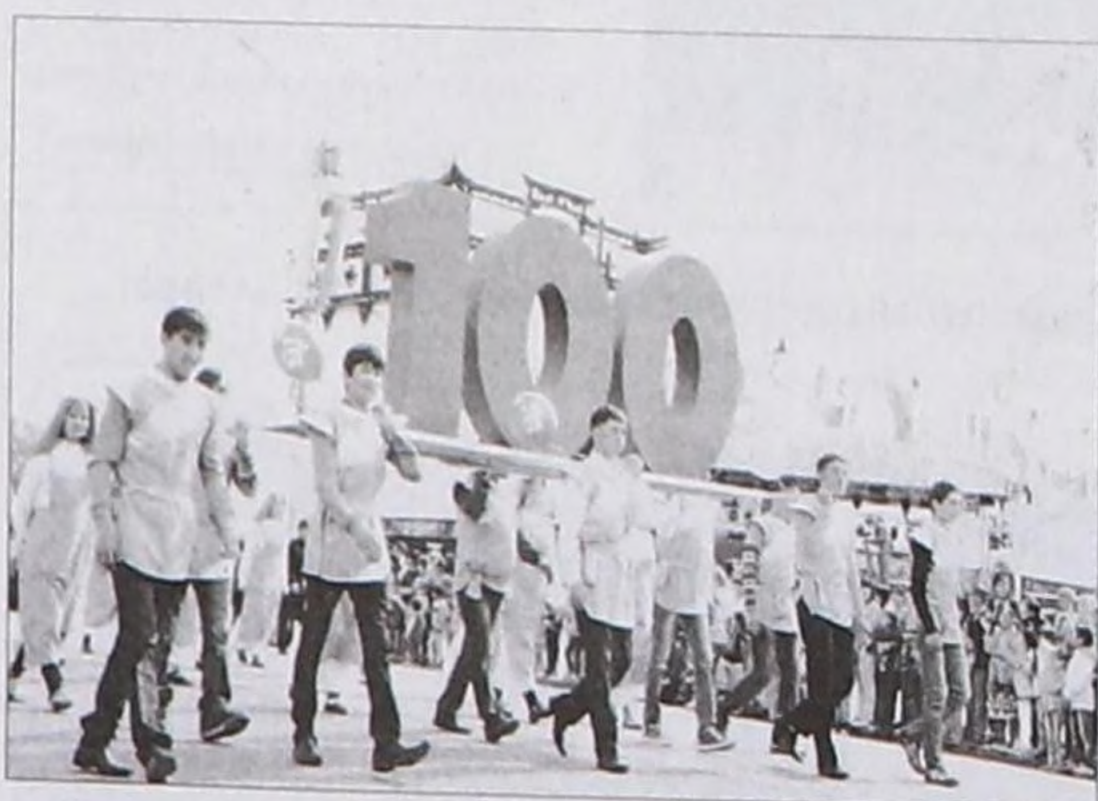
Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

100 биргиклассчылар 100 коңганы эдискен.

Байырлыг чыскаалды сарлык малы эгелээн.

Орус, ө тыва чоннун найыралы 100 чылда быжыккан.

Чөөн-Хемчиктин төлээлери.

В.В.ПУТИН: «Дамырактар каттышкаш, хем болур, кижилер каттышкаш, күш болур!»

Россия биле Тываның демне-
жигенин база Кызыл хоорайның
тургустунганын бээр 100 чыл-
дыг тураскааткан спортчу мар-
шалдарның эң солуну — хүреш
мөгалдары болганы чугаажок.

«Тыва» скульптура ансамблин автору Даши Намдаковка Тыва
Республиканың Чазааның Баштыны Ш.В.Кара-оол Тыва Республиканың
орденин тыгсып турары.

бурунгу өбелеривис боттарының
хүжүн адаан-өжээнниг, алгыш-
ыштыг мөөрейлерге көргүзүп чо-
нындан хүреш төгүлүг үелерни
тпал эртип, үе аайы-биле эттинип-
ттынып келген түңнелинде, 20
тиң эгезинден эгелээш амгы үеде
бың оюн-тоглаа бооп доктааган.
Ол дугайында төөгүнүң салгал-
салгалче дамчып келген чугаа-
ы бадыткап турар. Чижээлээрге,
Моолдун үндезилекчизи Чинг-
Хааннның шеринин эң бедик эр-
жуалдыг удуртукчуларының би-
зинге тыва уктуг Субудай маадыр
ганын билер бис. Төөгүчүлерниң
бил турары-биле алырга, Субудай
баштап турган шериглери эрес-
иминиң, аваангыр-кашпагайының,
е-шырааның талазы-биле өске-
ден ылгалып, тергидеп турганын
гу материалдары херечилеп, ба-
кап турар.

Чамдык улус тыва кижилер
Субудай маадыр канчап Чингис-Хааннның аг-
ининиң удуртукчуларының бирээ-
кайгамчыктыг шериг полководчу
ганын сонуургал турар. Чингис-
Хаан чадан үезинде тилип ал-
чонун бодунун дорт чагыргазына
ол аймак чонун удуртуп-баштаар
нарны томуйлап каар турган.

Субудай маадыр, сөөлүндө барып,
Чингис-Хааннның шеринин эң улуг,
угаанныг, дидим, чаа-дайыннар-
га чаңгыс-даа катап тилеттирбээн пол-
ководчуларының бирээзи апарган.

Төөгүдөн алгаш көөрге, ол бо-
дунуң удуртуп турар шериглериниң
күш-дамыр талазы-биле белеткелин-
че чугула кичээнгейни салып турган.
А ооң кол черлериниң бирээзин хү-
реш ээлеп турганы чугаажок.

Субудай полководчунуң баштаа-
ны тыва шериглериниң аразындан

база кичээнге алыр ужурлуг.
Ынчангаш хүрештиң езулалдары, эң
бедик сагылгазы, сүзүглели, ада-
өгбелеривистиң бистерге арттырып
каан ыдыктыг сөңүн чаа үнүп келген
чүс чылдың аныяктары улам байы-
дып, ооң соондагы салгалдарына
база болур-чогууру-биле дамчыдып
бээр күзүңгич.

Тыва хүрештиң төөгүзү хей чүс
чылдар бурунгаар сомалаттынып
келген-даа болза, ол амгы үеде база
кончуг аныяк. Чүге дээрге үе аайы-
биле аңаа сонугалдыглар, тренер-
башкылар, мөгалер боттары чаа
чүүлдерни доктаамал кирип, ооң
аргаларын, езулалдарын, чаңылда-
рын, дүрүмнерин улам байыдып, ча-
раш хевир кирип сайзырадып турар.

Ооң бир тодарагы херечизин сен-
тябрының 6-да Тываның национал
парыгының «Хүреш» стадионунга
болуп эрткен хүреш байырлалындан
көрүп болур. Чаартыр дериттинип,
кылган стадионнуң олуттарын кызыл-
чылар болгаш ооң аалчылары хүреш
эгелээринге чедир 2 шак четпээнде
безин долдур олурупкаш, хүреш эге-
лээрин манап, аразында көөрежиң,
байырлалдарда каяа, кандыг чүүлдер
болганын бот-боттарындан айтыржып,
билип ап органнар.

Ол «Хүреш» стадионунга Россия
Федерациязының Президентизи Вла-

чалаан.

Тываның Россияның камгалал-
өмээржилгезинге киргениниң 100
чыл оюнун, Кызыл хоорайның тур-
густунганындан бээр 100 чыл ою-
нун, ТАР-ның Совет Эвилелиниң
хүрээленинге киргенинден бээр 70
чыл оюн демдегледип эрттирип турар
байырлалының үезинде В.В.Путин
стадионда тускай кылдыгын индир-
ге үнүп келгеш, бүгү тыва чонга 3
дакпыр байырлалдарын таварыштыр
байырын чедирип, бистиң өгбеле-
ривистиң шаг-төөгүдө-ле чогаадып
кааны «Дамырактар каттышкаш,
хем болур, кижилер каттышкаш,
күш болур» деп үлегер чугаазын
Россия Федерациязының Президентизи
индир кырындан чугаалаарга,
стадионну долдур олурган чон да-
лай чалгыы дег, хол часкап, өөрүп,
магадал, арын-шырайында өөрүшкү
долганын илередип турганнар. Рос-
сия Федерациязының Президентизи
В.В.Путин тыва чонга онза хамаа-
рылгазы, сонугалы оон-на илдең
болган.

В.В.Путин байырлыг чугаазының
түңнелинде: «Тываның ады Россия-
ның алдары дээш» — деп чугаалаар-
га стадионну долдур олурган чон
олуттарындан туруп келгеш, үзүктел
чок адыш часкаашкынар-биле
Россия Федерациязының Президен-

чылдарда республиканың шыырак
мөгалериниң санынче үргүлчү кирип
турар Отчугаш Тежит олар-дыр.

Күчүтен мөге Аяс Монгуш Отчу-
гаш Тежитке таварышкаш, ынак ар-
газын ажыглааш, октап алды. Эрес
Кара-Сал Айдың Отчуржапты, Се-
ден-Очур Кара-Сал Александр Хуу-
ракты, Сайын-Белек Тюлюш Сылдыс
Монгушту тус-тузунда октап алгаш,
дараазында салгыже киргеннер.

4 мөге артканда 17 чылдар-
ның дургузунда республика наа-
дымнарына чарынныгың адаанга
дүшпээн Күчүтен мөге Аяс Монгуш-
ту, 2013 чылдың республика Наады-
мынга үжүүрлешкен Арзылаң мөге
Сайын-Белек Тюлюш арыг октаан.
Республиканың ат-алдарлыг мөге-
зи Эрес Кара-Сал биле Седен-Очур Ка-
ра-Салдың хүрежинге Эрес Кара-Сал
октаан.

100 чылдың тулган чемпионун
илердир хүрешке, 2013 чылда
республика Наадымынга шүүлген
Эрес Кара-Сал биле ол хүреш-
ке үжүүрлешкен Сайын-Белек
Тюлюш олар, 1 чыл эрткенде база
катап шүглүп үнүп келгеш база
катап хүрешкеннер. Шынал-ла, бүдүн
чыл дургузунда шыырак белеткелди
эрткеш, хүрешке чаңгыс частырыгны
кылыр болзуңза-ла, дараазындагы
бүдүн чылда Наадымга шүглүр со-

Шүүлген мөге Сайын-Белек Тюлюш.

димир Владимирович Путин албан-
ның аян-чоруун кылып, Россия биле
Тываның демнежилгезиниң база Кы-
зыл хоорайның туттунуп эгелээнин-
ден бээр 100 чыл оюнга тураскааткан
байырлыг хуралына хелирин база
билип алганнар. Ынчангаш баш удур-
ла стадионну шыгырт долдур кылдыр
чоннуң олурупканы ол. Ооң уламын-
дан дыка хей билет садып алган
улус, байырлалдың хүндүлүг аалчы-
ларының чамдызы, ук болуушкунче
чалатканнарның чамдызы безин
«Хүреш» стадионунче кирип ча-
дааш, шугулдап, ажынып-дарынып,
сөгленип турганы чөл боор.

310 мөгениң хүрежи орту кирип
чорда, Россия Федерациязының Пре-
зидентизи В.В.Путин, бистиң чаңгыс-
чер-чурттууус, Россия Федерация-
зының Камгалал яамызының сайыды,
Россияның Маадыры Сергей Күжү-
гетович Шойгу, Тыва Республиканың
Чазааның Баштыны Ш.В.Кара-оол
олар стадионга кирип келирге, олур-
ган чон туруп келгеш, хол часкап,
өөрүшкү-манай, улуг хүндүткел-
биле аалчыларын уткуп ап, дөрже

тизинге хүндүткелин илереткеннер.
(В.В.Путиниң байырлалга долу
чугаазы 1-ги арында).

Бо байырлалда 300 ажыг мөге
содаглангаш, хүрешкен. Мөгалер са-
нының ынчалдыр өскени тыва хүреш-
тиң көскүзү-биле сайзырал оарын
херечилеп турар. Шынал-ла, тыва
хүреш сөөлгү үеде херин базымны
кылып, бурунгаар сайзыралды алган.
Мөгалерниң мага-бодунуң улуг, шыы-
рак, аар деңзизи, узун дурт-сыны,
сүр-күжү, шимченгир-кашпагайы,
язы-бүрү арга-хорганы кылып били-
ри кол черни ээлеп турар апарганын
көрүкчүлөр, аарыкчылар эскерип ту-
рар.

Барык бүдүн хүн дургузунда
үргүлчүлөп келген хүрештиң шаңнал
алыр 8 мөгезиниң аразынче респу-
блика наадымнарының 3 дакпыр чем-
пиону, Чаан мөге Эрес Кара-Сал,
республика Наадымының тилекчизи
Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Сал,
Начын мөгалер Айдың Отчуржап,
Сылдыс Монгуш, Сайын-Белек Тю-
люш, Александр Хуурак болгаш Өвүр
кожуунуң аныяк мөге-зи, сөөлгү

рулганы салгаш, манаар, белеткенир
алаар. Олар бот-боттарының кылыр
аргаларын эки билчир болгаш, хон-
чуга чедир хүрешкеннер. Дедир хон-
чунуң тудуу келирге, Сайын-Белек
Тюлюш бодунуң ынак аргазын карак
чивеш аразында өөрөнгөн аайы-биле
боду безин бодап-даа четтикпээнде,
мага-боду боду-ла кылыпкан. Ти-
лелге!

Тываның Россияның камгалал-
өмээржилгезинге киргениниң 100 чыл
оюнун, Кызыл хоорайның тургустун-
ганындан бээр 100 чыл оюнун, 2014
чылдың республика Наадымының
байырлалына тураскааткан хүрешке
Сайын-Белек Тюлюш шүглүп үнгеш,
«Тойота Лан Крузер» маркалыг ма-
шина, тускай кубок-биле шаңнаткан.
Үжүүрлешкен мөге Эрес Кара-Сал
база «Лада» маркалыг чийик машина-
биле шаңнаткан. Үшкү-дөрткү черни
алган мөгалер 100-100 муң акшалар,
тускай хүндүлел бижиктер-биле шаң-
натканнар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чурукта-
ры.

Чагааларны чазып номчааш

ЧОННУҢ «ТЫВА» ДЕП АДЫ

«Тыва» деп чон ады канчаар тывылганыл? Бо үстүнде айтырыгга эртемденнерниң тайылбырлары аңгы-аңгы. Оларның чамдыктары «тыва» деп этноним «арга чону» дээн уткалыг «ыяш» деп сөстен тывылган боор деп бодап турар. Өскелери эрте-бурунгу шагда Тываның девискээринге чурттап чораан «дубо» деп аймак чоннуң адындан тывылган деп санап турар.

Бот дугайты эрткен каш хуннерде Кызыл хоорайда А.С.Пушкин аттыг национал библиотекага чаңгыс черчурттуувус, Россия Федерациязының камгала сайыды, армия генералы С.К. Шойгунуң «Тыва дептер» деп 7 томнуг үндүрүлгезиниң 1-ги томун номчуп ора, «Тыва салым-чолдуң скиф, гунн, түрк чоннардан үнген дөстери» деп эгеден «тыва» деп этнонимге хамааржы берип болур хире чүүлү тып алдым. Ам ону номчукчуларга таныштырып, сонугадыр-дыр мен.

Бистиң эранның эгезинде Төп Азияга гуннарның тергидели төнгөн. Ооң соон дарый ук девискээрлерге моол дылдыг сяньби (амгы моолдарның өгбелери) деп аймактарның эвилели тургустунуп, тергидеп эгелээн. Ынчалза-даа оларның тергидели чүгле 2 век үргүлчүлээн. Ол мынчаар болган. Бистиң эранның 3-кү вегинде төрөл бөлүк сяньби аймактарны Муюн деп хаан каттыштырып эгелээн. 4-кү векте Тоба деп чаа хаан төрөл бөлүк бүгү сяньби ай-

мактарны каттыштырып, улуг эвилелди тургускан. Ол эвилел кезек үеде дыка тергидээн.

Ол үеде Тоба хаан төрөл бөлүүнүң төлээлерин «баштарының дүгүн кежеге кылдыр өрүүр сяньбилерниң салгалдары» деп кожазы чоннар адап турган. Эр улустуң чаштарын баштарының таваандан баштай кежегелей өрүп эгелээн, ол чаңчылды шыңгы сагып турган улус олар болган. Ол үеден эгелээш-ле моолдарның-даа, урянхайларның-даа (тиваларның-даа) өгбелери база өске-даа чоок-кавы чоннар баштары кежегелей өрүп эгелээн. Эң ылаңгыя Тываның девискээринге чурттап турар урянхайлар ол чаңчылга аажок бердинген болуп, эр улустуң чаштарын 20 векке чедир кежегелей өрүп келген.

Ол эгеде шуут-ла мынчаар бижээн. Амгы Тываның девискээринде чурттап чоруур урянхайлар боттарының эге ук-дөзүн Тоба деп сяньби хаан төрөл бөлүктен алган. Мону номчааш, кижини баштай кайгай бээр чорду. Бурунгу сяньби аймактар моол дылдыг, амгы тивалар, урянхайлар, түрк дылдыг болгай бис. Бир звес үстүнде чүүл шын чүве болза, урянхайларның, тиваларның угу моол апаар ышкажыл. Эрте бурунгу сяньби аймактар амгы моолдарның өгбелери болгай. Үстүнде бадыткал езугаар алыр болза, бистер, тивалар, өгбелеривис кайы-бир шагда сяньби-моол Тоба деп хаан

төрөл бөлүктен хоорлуп чедип келген, түркчүп калган азы түрк дылдыг апарган «моолдар» болур ышкажыл бис.

Оон ыңай урянхайларның, тиваларның, ыраккы өгбелери Хинган сыннарының эдектеринге, Онон хемниң (моолдарның езулуг чурту) эриктеринге чурттап чораан. Чогум оларның, урянхайның өгбелериниң, бурунгу чурту Кыдаттың соңгу талазы, амгы Иштики Моолдуң ховулары бооп турар. Ук девискээрлерде амгы үеде безин «урянхайлар бис» деп адаттынып чоруур төрөл бөлүктөр бар деп ук эгеде айтыкан.

Бир звес, шынап-ла, эрте-бурунгу Тоба деп сяньби (моол) хаан төрөл бөлүүндөн тивалар укталган чүве болза, «тыва» деп этнонимниң үнген дөзү «тоба» деп сяньби хаан төрөл бөлүк ады деп санап болур арга бар апаар ышкажыл. Чүге дээр-ге «Тоба», «тыва» деп адаары, бижири-даа дөмейлешкек бооп турар. Бичии-ле аңгы. Сөс эгезинде турганындан, хөй үе эртерге, фонетиктиг өскерлишкиннерге таваржып-даа болгай-ла, азы аян-чорукчу, эртемден кижини бодунуң чүүлүнге ону бичии соора-даа бижиптип болур болгай.

Шак ынчаар ол «Тыва салым-чолдуң скиф, гунн, түрк чоннардан үнген дөстери» деп чүүлде ук бижимел мөңзэ улуг сонугалды оттурду. Тиваларның хөй кезии колдуунда эрте-бурунгу өгбелеривис астардан, чиктерден,

уйгурлардан, кыргызтардан болгаш өске-даа хөй түрк дылдыг аймактардан укталган дээрзин билир болгай бис. Харын-даа Соңгу чүкте самодий аймактардан безин укталганнарывыс бар. Ынчалза-даа моолдардан укталган тивалар база аравыста бар чадавас. Бо амгы Тыва Республикада эң хөй санныг төрөл бөлүк монгуштарның кайыын, канчаар укталганын кайыын-даа тып, номчуп көрбээн мен. «Монгуш» база «монгол» этнонимнер чоп дөмейсимээр чүвөл? Чогум-на монгуштарның өгбелери Иштики Моолдан, Хинган сынның эдектеринден, Онон хемниң эриктеринден эрте-бурун шагда бо девискээрже көжүп келген звес бе?

Чөөн-Хемчик кожуунда Сесеге (моолдап «цецеге» чечектиг дээн), Улаан-Быраа, Баян-Тала, Шеми, Баян-Дугай, Хөндергей, Хандагайты деп моол аттыг черлер эндерик. Чүге ындыын, ол черлерге чоруп чорааш, сонуга-даа чораан мен. Шаанда ол черлерге моолдар чурттап турган чадавас боор дишкелээр. Ол моолдар кайыын келген, кайнаар чиде бергенил? Кым-даа билбес. Тивалар-биле холужуп, түркчүп-даа калганы чадавас. Ол моолдар звес-даа болза, эрте-бурунгу үелерде Тоба деп сяньби хаан төрөл бөлүктүн бир кезии үстүп, амгы Тываның девискээринге кээп турумчуп чурттап, түрк дылдыг апарып, «тыва» деп этноним-

ни эккелген чадавас. адаттынган моол аттыг тыва монгуштарның тарап үнген черлери рары база элдептиг.

Ындыг чүве болза, деп адывыс Тоба деп би хаан төрөл бөлү апаар. Борта бичии ба ны кааптарымын номч чөпшээрди ап көрей да «Эне сөзү» солун херээженнерни «кад деп адап турган болг шынап-ла, чүгле херээ» ни звес, тыва эрлерни тузун «хааннар» деп а лур ышкажыл бис. Чүге угувус хаан төрөл бөлү

«Тивалар бис» деп дан тура чүгле тыва ривис боттарын ынчаа чораан. Кожавыс мо ның-даа, кыдаттарн бистиң өгбелеривисти адап чораан чаңгыс-д варылга эртем ажылда шуут чок. Оларга чүгле хайлар» деп ат билдинг те-бурунгу тыва өгбел «тыва» деп адының То сяньби хаан төрөл бө укталып келгенин бил раан чадавас. Ынчанга чоргаарланып, ону хүн кожа чоннары, оларны даа өскээр адаарга, ук деп адын чидирбейн, үеде салгалдарынга каа эккеп бергенин канчал Бо бүгү чүгле автор-но муң бодалы дээрзин ном лар билип каар боор.

Борис О

ЧЫРЫК ТУРАСКААЛ

Чоокта чаа Кур-Чер суурга Афганистан дайынының киржикчизи, аңаа амы-тынын салган маадыривис Вячеслав Дадар-оолович Кууларга тураскааткан кезээ болган. Афган дайынының киржикчилери ол кезээни организастан эрттирген.

Бүгү чыылган чон дайын киржикчилеринге мөгейиг езулалын кылган. Маадырның авазы Чечеймаа Куулар, оглу турган болза, 50 харлап турарын чугаалаарга, чон туруп кээп, диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле хүндүткелин илереткен.

Чылдар эртип, чүрек балыы экирий бээр.

Ава кижини ажы-төлүн кайын уттур.

Муңгашталган хөөкүй чүрээ

Муңгаралын үлежип чор.

Каржы Афган дайынынга

Кара бажын оглу күжүр салгандан бээр

Үжен чылдың нүүрү болду.

Чанывыска Слававыс чораан болза.

«Чартык чүс чыл харлаар турган» — деп, эге класска башкызы сагыш-сеткилин шүлүк-биле илереткен. Чаңгысклассчы эштери маадыр эжиниң хөөрүнге дириг чечектерни салып, сактышкыннарын чугаалаан.

Өске чоннуң, өске чурттуң салым-чолун камгалап, оларның чырыктылыг келир үези дээш Тывавыстың чеже оолдары чок болганыл. Кезээде оларның чырык адынга мөгейип чоруулар.

Майя ДАРГАТ,
хоочун башкы.

Кызыл хоорай.

«ТАВРИДА-2014»

Бүгү-россияның улусчу фронтузунуң (БРУФ) Тыва Республикада регионалдыг салбырының штавынга «Эрге-чагырга болгаш ниитилел» ажылчын бөлүүнүң калбак хуралы регионнуң аныяктар каттыжышкынының төлээлериниң киржилгези-биле эрткен. Хуралдың кол айтырыы — Крымга бир дугаар делегей чергелиг «Таврида» аныяктар следунуң түңнелдери. Бо слет эң-не идепкейжи, хөй-ниитичи аныяктар аразынга август 10-20 хуннеринде БРУФ аныяктар херектериниң талазы-биле федералдыг агентилели база «ОПОРА России» хөй-ниити организациязының деткимчези-биле эрткен. Россияның регионнарындан, ыраккы болгаш чоокку даштыкы чурттардан 1700 ажыг киржикчини «Таврида» чыган.

БРУФ-туң Тывада салбырының штаб кежигүнү Роланда Казачакова «Таврида» следунуң дугайында бодалдарын үлешкен. Бо слет колдуунда төөгү-патриотчу угланышкынның эртериниң аңаа чаа төлөвилелдер, программаларның төрүттүнүп, чогааттынып турганын аалчылар-биле солун

ужуражылгаларының дугайында чугаалаан.

«Бодунуң ажыл-херээн эки билир, Россияның түзүңе улуг үжүктөр-биле бижиттинген кижилерден чаа ме алыры — улуг харыысалга болгаш алдар-дыр» — Роланда Казачакова демдегледі. — «Чурттуң, хоорай суурнуң сайзыралы дээш биске, аныяктарга, улуг бүт идегеп турар. Салым-чаянныг, адааннажылгалыг, бо гаар көрүштүг аныяктар чурттуң байдалын өскертпеш — деп БРУФ-туң даргазы Ольга Тимофеева чугаалаа.

Слеттуң төөгү болгаш уран чүүлден эгелээш, садый маа болгаш журналистикага чедир өөредилгелиг программаларын хуралдың киржикчилери сонугаан. Өөргени спорт-биле база культура-өөредилгелиг ажыл-дакпырлаары аныяктарга ажык-дузалыг дээрзин ажыл бөлүктүң кежигүннери чаңгыс үн-биле чөпшээрешкен.

«Таврида» следунуң өөредилге-методика литер разын база бо хуралга таныштырган. Өске регионнар аныяктар ниитилелиниң буклеттери-биле танышкаш, Аны тар чөвүлелиниң даргазы Олча Ооржак мынча деп демдеглээн: «Тывага чылдың-на «Дүрген» аныяктар форуму чүс-чүс аныяктар чыылгаш, регионнуң эрге-чагыргазы деткимчези-биле боттарының төлөвилелдерин таныштып турар. «Таврида» киржикчилериниң арга-дуржулга болгаш кылып чорудуп турар ажылдарын бистер боттавыстың ажылывыска кириштирип, харылзааны тудар бис.

БРУФ-туң Тыва Республикада регионалдыг салбыры даргазы Тимур Дулуш: «Сентябрь айда Бүгү-россия форуму болур. Тывада регионалдыг салбыры аңаа белеткенип, уруражылгалар база темалыг мониторингилерни эрттирип турар. Келир чылын аныяктарга өске-даа угланышкынның форуму эрттирер деп бодап тур бис. Ол дугайында Төп штаб-бис сүмележир бис. Ол бистиң эгелээшкинвис деп айтып каа

Алдынай СО

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫНЫҢ ПРОТОКОЛУНДАН УШТА БИЖИЛГЕ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдаларына бадылаашкынарның чурумунун дугайында тайылбырның дугайында

2014 чылдың сентябрь 1 №95-5-6 Кызыл хоорай

«Хамаатыларның соңгулда эргеле-
ниң болгаш референдумга киржир
эргезиниң кол-кол магадылалдарының
дугайында» Федералдыг хоойлунун 23
пунктуго, «Тыва Республиканың Соң-
гулда комиссиязының дугайында» Тыва
Республиканың Хоойлузунун 9 чүүлүгө
эдилгези, 2014 чылдың сентябрь 14-те
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) ийги чыыжының
депутаттарының соңгулдаларына бады-
лаашкынарны организастаар болгаш чу-
румун тайылбырлаар сорулга-биле Тыва
Республиканың Соңгулда комиссиязының

доктаадыры болза:

1. 2014 чылдың сентябрь 14-те Тыва
Республиканың Дээди Хуралының (пар-
ламентизиниң) ийги чыыжының де-
путаттарының соңгулдаларына бады-
лаашкынарның чурумунун дугайында
тайылбырны бадылаар (№1 капсырылга).

2. Бо ушта бижилгени республиканың
массалыг информация чепсектеринге
парлаар.

Тыва Республиканың Соңгул-
да комиссиязының секретары
М.Ш. САМБАЛА.

2014 чылдың 09.01-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының
хуралының №95-5-6 протоколундан ушта бижилгениң №1 капсырылгазы

2014 чылдың сентябрь 14-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдаларына бадылаашкынарның чурумунун дугайында ТАЙЫЛБЫР

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) ийги чыыжының депутат-
тарының бадылаашкынарны 2014 чылдың
сентябрь 14-те эрттирер.

Бадылаашкынарны участок соңгулда
комиссияларының оран-саваларына тус чер-
-биле 8 шактан 20 шакка чедир эрттирер.

2. Соңгукчулар даңзызы

Соңгулда участогунун девискээринде
турар Россия Федерациязының ха-
тылары соңгукчулар даңзызына кириер.
Чурттал турар чери Тыва Республиканың
девискээринде азы кирип өөренир хевир-
-те өөренип турар болгаш чурттал турары
дежитиеде (өөредилге ажил-чорудулгазы
тандырып турар организацияның турар
инде) бүртүктеттинген, бадылаашкын
инде 18 хар четкен Россия Федерациязы-
-н хамаатызы Дээди Хуралдың депутаттарын
ыс аай соңгулда округунун талазы-биле
гаш чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун
азы-биле соңгуур эргелиг

Бадылаашкын хүнүнде эмнелгелерде
дар, санаторийлерде, дыштанылга бажың-
-ында соңгукчуларны соңгукчулар даңзы-
-не паспортун азы хамаатының паспортун
уур документизин барымдаалап кириер.
Тур чурттал, ажылы үзүктел чок бүдүрүл-
-ерде ажилдал турар база ажил шагын

(ээлчээн) кызырар арга чогуңдан бадылаар
эргениң шыңзылгазын алыр аргазы чок соң-
гукчулар оларның тур чурттал турар черинде
соңгулда участогунда соңгукчулар даңзызына
оларның 2014 чылдың сентябрь 11-ге чедир
кириген хуу билдиришикин барымдаалап
кириер.

2014 чылдың сентябрь 3-тен эгелеп соңгук-
чулар даңзызын таныжары-биле болгаш не-
мелде тодарадылгалар кылыры-биле участок
соңгулда комиссияларына азар.

3. Соңгулда бюллетени

Участок соңгулда комиссиязындан ал-
ганыңар бүгү бюллетенинериниң мурнуу
талазының оң талакы үстүкү булуңунга учас-
ток комиссиязының ийи кежигүнү ат салган
болгаш участок комиссиязының таңмазы-биле
бадыткаан болур.

Бюллетенге кандидаттарның республика
даңзызын бүртүктеттирген политиктиг партия-
ларның адын, а ол ышкаш партияларның
чаңгыс өңүгү кылдыр чураан эмблемаларын
кириер. Политиктиг партияның адының адаан-
га нити-республика кезээне кириген канди-
даттарның фамилияларын, аттарын болгаш
адазының аттарын кириер. Ол медээлериниң
соонда кандидаттарның чаңгыс мандаттыг
округтарының девискээрлеринге дүгжүп ту-
рар девискээр бөлүктөрүнүн дугаарын. А ол

ышкаш ол девискээр бөлүүнче кириген кан-
дидаттарның фамилияларын, аттарын болгаш
адазының аттарын кириер. Политиктиг партия
бүрүзүнүн адының оң талакы дужунда хос
хана-карак бар.

4. Девискээр соңгулда комиссиязының оран-савазына хуусаадан эрте бады- лаашкынар

Дээди Хуралдың депутаттарының соң-
гулдаларын эрттирер турда бадылаашкын
хүнүнде чөптүг чылдагаан-биле (шөлээ, сур-
гакчылаашкын, күш-ажыл болгаш өөредилге
ажыл-чорудулгазының чуруму, күрүне болгаш
хөй-ниити хүлээлгезиниң күүселдези, кады-
ның байдалы болгаш өске-даа чөптүг чылда-
гааннар) чурттал турар черинге турбас болгаш
соңгукчулар даңзызында ады кириген соңгулда
участогунун оран-савазына кээп шыдавас
болза, 2014 чылдың сентябрь 3-тен 9-ка чедир
хамааржыры девискээр соңгулда комиссия-
зының оран-савазына соңгулда бюллетенин
долдурарының аргазы-биле хуусаадан эрте
бадылаар арганы аңаа тыпсыр. Хуусаадан
эрте бадылаар соңгукчу хамааржыры девис-
кээр соңгулда комиссиязынче билдиришикин
кириер, аңаа хуусаадан эрте бадылаарының
чылдагаанын айтыр. Билдиришикинге соң-
гукчу фамилиязын, адын, адазының адын,
чурттал турар адресин айтыр. Хуусаадан эрте
бадылаашкынарны хүнде дөрт шактан эвээш
эвес үеде ажил хүнүнүн кежээки шактарында
(тус чериниң-биле 16 шактын сөөлүндө) болгаш
дыштаныр хүннерде эрттирер.

5. Хуусаадан эрте бадылаашкынар

Хамааржыры соңгулда участоктарында
соңгукчуларның даңзызында кириген соңгук-
чуларның чамдык бөлүктери чедери берге
болгаш ырак-узаак черлерде, транспорт ар-
гыштырылгасы чок азы берге черде турар
болза, хуусаадан эрте 2014 чылдың август
25-тен сентябрь 13-ке чедир бадылап болур.

6. Бадылаашкын оран-савазына бады- лаашкынар

18 хар четкен болгаш соңгукчулар даңзы-
зында ады кириген соңгукчуларга паспортун
азы хамаатының паспортун солуур докумен-
тизин көргүскенде бюллетенинерни бээр.

Соңгукчу бүрүзү боду бадылаар, өске ки-
жилер дээш бадылаарын болдурбас. Соңгукчу
бүрүзү ийи соңгулда бюллетенин алыр: бир
соңгулда бюллетенин республиканың чаңгыс
аай соңгулда округунун талазы-биле бады-
лаары-биле база бир соңгулда бюллетенин
тус-тус чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун
талазы-биле бадылаары-биле.

Бюллетенин ап тура, хамааты соңгук-
чулар даңзызына бодунун паспортунун азы
хамаатының паспортун солуур документизи-
ниң сериязын болгаш дугаарын айтыр. Соңгук-
чунун чөпшээрели-биле азы ооң дилээ-биле

ооң көргүскен паспортунун азы хамаатының
паспортун солуур документизиниң сериязын
болгаш дугаарын соңгукчулар даңзызына
участок комиссиязының бадылаар эргелиг
кежигүнү салып болур. Соңгукчу кылдырган
бижимелдин шыннын хынаар болгаш бюл-
летень алганының дугайында соңгукчулар
даңзызының чогуур одуруунга адын салыр.

Бюллетень алганы дээш адын бот-
тускайлаң салып шыдавас азы бюллетенини
долдуруп шыдавас соңгукчу ол херекке
комиссия кежигүнү, бүртүктеттирген кан-
дидат, бүзүреттирген кижиги азы политиктиг
партияның төлээлтерден кижизи, хайгааракчы
болбайн турар өске кижиниң дузазын ап бо-
лур. Ындыг соңгукчу өске кижиниң дузазын
алырының дугайында соңгулда комиссиязына
аас-биле дыңнадыр.

Бадылаашкыны шилип алганы кандидат-
тарның республика даңзызына хамааржыр
хана-каракка кандыг-бир демдекти салыры-
биле боттандыраар.

Бир эвес соңгукчу бюллетенин долдуруп
тургаш чазыпкан деп санаар болза, ол бюл-
летень берип орган комиссия кежигүнүндөн
үрөп алганы бюллетениниң орунунга өске
бюллетенини бээрин дилеп болур.

Долдурганы бюллетенини соңгукчу таң-
малаттырган (пломбалаттырган) соңгулда
хааржаанче сугар.

7. Бадылаашкын оран-савазындан аңгы черге бадылаашкынар

Ол соңгулда участогунда соңгукчулар
даңзызына ады кирер уjurлуг азы ады
кириген, чөптүг чылдагаан-биле (кадыкшылы-
ның байдалы-биле, инвалид болганындан)
бадылаашкын оран-савазына кээп шыдавас
соңгукчуларның бадылаашкынарга киржир
эргезин участок комиссиязы хандыраар.

Бадылаашкын оран-савазындан аңгы
черге бадылаашкыны бадылаашкын хүнүнде
соңгукчунун бадылаашкын оран-савазынче
кээп шыдавас чылдагаанын айткан бижимел
билдиришикинге азы аас-биле кириген
дилээнге үндезилеп чорудар.

Билдиришикинни (аас-биле дилегни) учас-
ток соңгулда комиссиязынче 16.00 шактан
орайтапайн кириер.

Бадылаашкын оран-савазындан аңгы черге
бадылаарын дилеп, билдиришикин кири-
ген соңгукчу бадылаашкын оран-савазына
боду чедип келген болза, ооң бадылаашкын
оран-савазындан аңгы черге бадылаар дээн
дилээн күүседири-биле чоруй барган комис-
сия кежигүннери келгичеге, ол соңгукчу
бадылаашкын оран-савазындан өске черге
соңгуваан дээрзи тодарттырмааже, комиссия
кежигүннеринден кым-даа аңаа бюллетень
бербес.

Соңгулда-2014

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдалары

«ЧӨПТҮГ РОССИЯ» партияның Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң)

депутаттарына кандидаттарының соңгулда мурнунун программасының кол-кол угланыышкынарны

Коррупция-биле демиселди езу барым-
даалар чоруктан херек кырында демисел-
-е кириер бис.

Социал-чөптүг чорук дээш демисежир,
л дээш кожуун бүрүзүнге, суур бүрүзүнге
ржур бис.

Өг-бүлениң чогулмачыг чоруун быжыг-
-ар бис. Өг-бүлениң чаңылчаан эки езу-
алдарының чидип турары, ооң уламындан
айгаарал чок арткан уруглар, уругларына
агдырган назылап кыраан кижилер тывыл-
-ан, харысалгадан эр кижилерниң был-
-аар чоруу (арагалаашкын болгаш социал
итырылгалар), кем-херек үүлгедиишкениниң
ви болуп турары бисти дүвүредип турар.

Аныктар республиканың сайзыралы-
-ың кол курлавыры болуп турар. Оларның
профессионал болгаш хөй-ниити амыдыра-
-ына киреринге дең байдалдарны тургузар
ерек. Эржежок чугула мергежилдерни Ча-
-ак санал, түңгөвейн турар, ооң уламындан
хистер болгаш экономистер баш ашкан,
лар ажил тыппайн турарлар. Күрүне ча-
-ының системазынче эглир херек, ынчан
отем-билгид чедип алган аныяк специалис-
-тер хуваалда езугаар хамаарышкан яамы-
-арына айыттыг хуусаада ажилдаар
лаар. Оларга чуртталга шөлүн болгаш
подъемный» акшаны бээр херек. Бистин
ичээнгийвистин төвүнге аныяк өг-бүле-
-ерни, өскүстери чуртталга шөлү-биле
андыларының болгаш күрүнениң бүгү ма-

гадылалдарының күүселдезиниң айтырыг-
-лары доктаамал турар. Школа назы чет-
-пээн уруглар албан черлерин тударының
айтырыын күүсекчи эрге-чагырга-биле кады
шиитпирлээр бис.

Соңгудуп алганывыс соонда чурттал-
-га шөлүнүн чедингир чоруунун айтырыын
шиитпирлээр бис. Ону боттандыраарда тууй-
-бу бүдүрүлгезин катал эгелээр, шифер, це-
-мент, керамиктиг болгаш шаажаң кылыглар
бүдүрүлгезин тургузарының айтырыгларын
сайгарар, тудугга чаа технологияларны
чуртталга бажыңнарының тудуунун өртөөн
чингедире-биле болгаш дүргедедири-биле
шингээдир алаар.

Республиканы сайзырадырына улуг
салыышкыны кириген бистин хоочуннары
выстың ачы-хавыязын тоомчага албас
чорукту болбаан херек деп санаар бис, хүн-
-дүткелдиг кижилерниң күрүне пенсиязына
немелделерни дүжүргени — ооң бадыткалы.
Соңгудукан соонда ол немелде телевиерлери
эгидерин чедип алыр бис. Улуг салгал ду-
-гайында күрүнениң сагыш салыышкыны
социал чөптүг чорук деп билгиге дүжүр
ужурлуг.

Төнчү чок реформалар бистин уругла-
-рывыстың этрем-билиин куду деңгеле
чедирген. Өөредилгениң шынарының та-
-лазы-биле чурттар аразының рейтингизин-
-ге Россия 3-кү черден 36-гы черге куду-
-лап бадып келген. Бистин уругларывыстың

өөредилгезиниң чаа депшилгелиг, а кол-ла
чүүл-хынаттыг аргаларже орукту ажы-
-дары эргежок чугула. Ол дээрже келир үеде
эң идегелдиг инвестиция-дыр.

Ортумак профессионал өөредилге-
-ниң ат-алдарын көдүрери эргежок чугула.
Ажылчын мергежилдин специалистери бис-
-те аажок чедишпейн турар.

Кадык камгалалдың совет системазын
чоорту узуткап, коммерция медициназын
калбаа-биле ажылгаарына орукту ажыдып
турар. Республика бюджетиди канчаар-даа
аажок дотациялыг турда бо дээрже болбаан
херек-тир. Хамаатыларның кадык камгала-
-лының талазы-биле бүрүн эргелерин күүсе-
-динден эрге-чагыргалар чоорту ойталап
турар, баштай тускайжыттыг медицина
дузазын субъектилерниң бюджеттеринче
дамчыткан. Амгы үеде аар өртектиг, бедик
технологутг эмчи дузазын РФ-тиң субъек-
-тилеринче дамчыдар деп турар. Ооң-биле
чергелештир медицина дузазының шынары
болгаш чедингир чоруу кудулап эгелээн.
РФ-тиң дыка хөй субъектилер боттарына
бүүрек эмнээр (нефрология) төптерни ажы-
-дып алыр дээш кызыдып турар, а бистин
Чазаавыс ажилдап турар ындыг төптү дүжү-
-рер дээш бүгү аргаларны ажылдап келген.
Ол шийтпирни черле шын эвес деп санап
турар бис.

Кадык камгалал талазы-биле магады-
-латтыг медицина дузазын чедирериниң

чаңгыс аай федералдыг стандарттарын
кириери дээш туржур бис. Амгы үениң
кожууннар аразының медицина төптерин
Чадаанага, Самагалдайга, амгы үениң чаа
эмнелгезин Каа-Хем суурга тударын чедип
алыр бис. Кызыл хоорайда дүрген дуза
чедирер эмнелге, диш эмнээр чаа поликли-
-ника чок болуп турар, республиканың №1
эмнелгезиниң терапия корпусунун тудуун
доозар херек.

Культура салгалын камгалап арттыра-
-рының айтыры бистин Чазаавыстың ки-
-чээнгейиниң төвүнде турар ышкаш. Ону
кичээнгейлиг өөренип көөрге, Тываның
чаңыл болган культуразы суй белек бараа-
-ны апарган. Ол байдалды өскерттир дизе,
чүнү кылырыл, ол дээрже хөй-ниити-биле
чугааның айтыры-дыр. Ол ышкаш бистин
республикавыстың ыдыы—«Азияның төвү»
тураскаалды узуткаанының фактызы база
хөй-ниитиниң сайгарылгазын негеп турар,
республиканың гимниниң кайы хамаанчок
көргөн. Бистин республиканың ыдыы—
«Азияның төвү» тураскаал ол-ла черинге,
ол-ла хевир-биле катал эгиттинер уjurлуг
деп санап турар бис.

Бистин бодалдарывысты республиканың
дыка хөй чурттакчылары деткип турар дээр-
-зинге бүзүрээр бис. Бистин чоңуус чүгле
төлептиг келир үеде эвес, чөптүг амгы үеде
база төлептиг дээрзинге бүзүрээр бис!

(Халас үндезинге парлаан).

ТЫВАНЫҢ АРБАДЫ

Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чылының байырлалын демдеглээн хүннеринде найысылалдың төп кезээнде Арбат шөлү ажыттынган.

Күстүң башкы айы сентябрь 6-да Кызылдың төп кудумчузунда Арбат шөлүнде кижжи бажы кизирт. Ыры-

болгаш деткимчени төөгүе кириринге ужур-дузалыг болур.

Шынап-ла, бо төөгүлүг чылда республиканың найысылалында Арбат шөлүн Россияның улуг хоорайларында ышкаш кылганы онза-дыр. Мында уран талантылыг, ус-шевер кандыг-даа улустуң барын эскердим. Надя Рушева аттыг уругларның чурулга школазының башкылары «Кызыл хоорайымга ынак

чугаалады. Оон-даа өске шеверлерниң кылыгылары хей болду. Коляскада олурар орус херээжен аргып алган аржыылдарын делгеп алган олур. Аргып каан аржыылдарны тудуп-суйбап тургаш, ээзи-биле чугаалаштым, Инна Иванова — 1-ги бөлүктүң инвалиди, аргыттынарынга ынак. Бодунуң холу-биле аргаан аржыылдарын мында эккеп садып турары бо. Арбат шөлүңге сеткилинден

Арбат шөлүңде чуруттунуп турар оолдар.

«Чаңгы-Хая» бөлүүнүн хөгжүмчүлери.

шоор чаңгыланган, уран шеверлер каасталгаларын делгеп салган, чурукчулар чуруттунган, мастер-класстарны көргүскен, танцы-самын тепкен, черле дыка солун болду. Ол девискээрде бичии дагжының тураскаалын, «Кызыл хоорайымга ынак мен» деп бижиктиг самбыраны болгаш сандайларны эптиг кылдыр тургусканы улуг-бичии чонга дыка таарымчалыг-дыр.

100 чыл — ол дээрге эрткен орукту, республиканың болгаш найысылалдың төөгүзүн сайгарарынга, бодунуң төөгүзүн билип алырынга, чурт-шинчилелдин улуг ажылынга болгаш Төрээн чуртунга ынакшыл деп билиглерни ханы утка-шынар-биле долдурарынга кайгамчык аргадыр. Бо дээрге чугула болгаш шиитпирлиг чыл-дыр, ол чоннарның чоокшулажылгазынга болгаш найыралынга, Азияның төвүңге аныак күрүнениң тургустунарынга, амгы Тываның таваан салырынга акы-дуңмалышкы дузаны

мен» деп темалыг чурулгага мастер-классты көргүскенер. Кызылдың уран чүүл колледжизиниң «Чаңгы-Хая» национал бөлүктүң хөгжүмчүлери аян тутту. Хоорайның эки турачы студентилери сонуургактарга танцы-самын өөрөткенер. Уран-шеверлер база боттарының кылган каасталгаларын делгеп, садып-саарган. Оларның чоогунда чурукчуларга күзелдиг улус чурудуп ап турдулар. Аныак чурукчунуң чанынга чеде бергеш: «Чуруттурарга каш акшал?» деп сонуургап айтырамын: «300 рубль, улуг хоорайларда 500, 1000 рубль болур. Хостуг үеде маңаа келгеш чуруттунуп болур-дур» — деп, ол демдегледи. Улаштыр-ла уран колдуг мастерлерниң ажылдарын сонуургадым. Мөңгүн-Тайгадан Байлак Хертек янзы-бүрү материалдан (ыяштан, сөөктен) каасталгаларын делгеп салган. Ол уран ажылын 5 чыл бурунгаар эгелээш, бо хүнге чедир уламчылап чоруурун база чагыгыларының хөйүн

таарзынганын ол чугаалаан. Оон-даа өске кызылчылар юбилей таварыштыр бодал-

дарын илеретти.

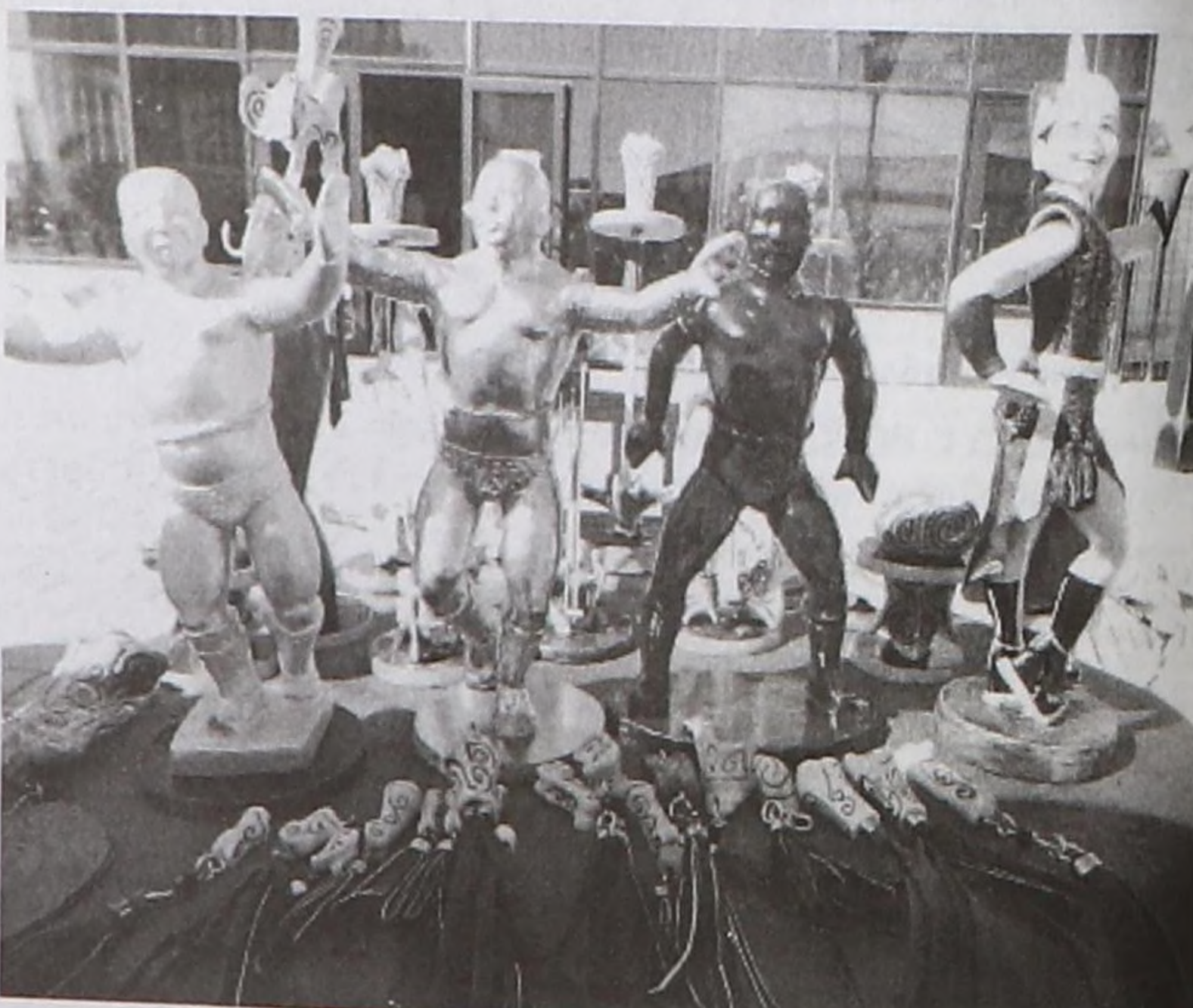
Омак Ондар, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) Аппарадының удуртукчузу: «Төөгүвүстүң чүс чылынче кирип тура, чаа-чаа аргаларны ажыглап тургаш, ам-даа бурунгаар сайзырап, хөгжүлдени алыр бис. 2014 чылда Тываның Россияга бактаап киргениниң база Белоцарск — Красный — Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 100 чыл оюн демдег-леп турар бис. Хоорайның төөгүзү дээрге-ле бистиң республиканың амыдыралының байлак болуушкуннарлыг чырык арны-дыр. Амгы Кызыл — бистиң республиканың чүрээ болгаш кол өзээ, Тываның хөгжүлдезиниң кол шимчедикчизи болур. Оон хүн келген тудум сайзырап турары

каракка көскү. Төп Арбат шөлү кылдыр берген, ону чараштыр кылганы дыка эки. Улунуң чоннуң дыштаныр черл бирээзи-дир. Кызылда бо чүгүнүң чаарттынырилгени демдеглексенчир.

Радомир Чигжит, хоорайның аныак чурукчузы: «Төрээн хоорай юбилейин таварыштыр «Ынак мен» белекти чыгарыс. Футболкаларда, шаптарында болгаш каасталгаларда «Кызыл мен» деп бижикти демдедирип арттырган. Моңо соңгаар найысылалдың аныакчуларына үлүг-хууусту куттирип, чаа төлөвилелдердири бодап турар мен».

Анисья ТЮ

Авторнуң тырттырчуруктары.

Мөңгүн-Тайгадан Байлак Хертектиң шеверлээн кылыгылары.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР:

Ниилтидел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6454. Чагыг 113. Номериң парлаалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияга дуннадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

РОССИЯ — ТЫВА: найыралдың байырлалы

№ 114 (18541)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
сентябрь
11
четверг

Хүннүң медээзи

Мал чеминиң белеткели дооступ турар

Мал чемин белеткээр талазы-биле Улуг-Хем база Сүт-Хөл кожууннар 15,4 болгаш 12,0 муң тонна сигенни белеткеп, план езугаар даалганы бир дугаарында күүсеткен. Каа-Хем кожуунда сиген кезилдези доостур чоокшулаан, план күүселдезинге чедир 200 тоннадан эвээшти белеткээр азы 1 хуу арткан. Танды, Барыын-Хемчик база Кызыл кожууннарда баш бурунгаар санааны-биле 90, 91 болгаш 94 хууларга даалга күүсеттинген.

Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының медээзин езугаар, сентябрь 9-тун хүнү-биле бүгү республикада сиген белеткели чылдың планын-га 171,6 муң тонна азы 85 хуу кылдырган. Ол дээрге эрткен чылдың бо-ла үези-биле деңээр-ге, ийи катап хөй болуп турар. Бөдүүн мал чемин белеткээринге 162,2 муң гектар шөлде сиген кестинген.

Мөңгүн-Тайга болгаш Тес-Хем кожууннар планнаттыг хемчээлден 60 хуудан эвээшти кылып, мал чемин чогуур деңелге чедирбейн, чыдып каап турар.

Мал чемин белеткээр доостурга, тараажылар тараа культураларының дүжүдүнүн ажаалдазын эгелээр. Тараа ажаап алыр комбайннарның баштайгы 10-у Каа-Хем, Бии-Хем, Танды, Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның шөлдеринче үнген.

Олар ниитизи-биле 7917 гектар шөлдүн 1009 гектарындан азы ниити сандан 13 хуу тарааны ажаап алган. Ниити тараа ажаалдазы 773 тонна болган.

Картофель болгаш ногаа аймааның дүжүт ажаалдазын Танды болгаш Барыын-Хемчик кожууннар эгелей берген. 192 гектар тарылга шөлдеринден 2824 тонна картошканы казып алган.

Ногаа аймааның дүжүдү 40 гектар азы 6,7 хуу, шупту шөлден 666 тонна чыгдырган.

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюн: «Сигенчилерге база тараажыларга агаар-бойдус кажангызындан артык таарымчалыг болуп турар. Кааң хүннерни ажылгап, ажыл-агый удуртукчуларының, удуртук черлер башкарыкчыларының сиген кезилдезин доозарынче күштерни мөөнөп, малдың чулуктуг чемин курлавырлап, тараа ажаалдазын эгелээр чугула. Бөгүн ажылды организастаанының түннелинден мал кыштаглаашкынынга чүнүң-биле киреривис, кандыг түннелдер-биле чылды төндүреривис хамааржыр» — деп медеглээн.

Тыва биле Россияның 100 чыл оюнга эрткен байырлалга хамаарыштыр чоннуң үзел-бодалдары

Өшкү-Саар Ооржак, Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бүрөн» КУБ-тун директору: «2014 — Россия биле Тываның демнежилгезининг база найысылал Кызылдың үндезилетинип тургустунганының 100 чыл ою дээр — төөгүлүг чыл болур. А юбилей — чүгле түннелдер болгаш төөгүгө үнелел бээр эвес, ол чаа чүс чылче чаа-чаа эгелзешкинерниң эгези-дир. Ону уттундурбас байырлал кылдыр эрттирген бис деп бодаар мен. Улуг байырлалдарны чедишкенин уткуур дээш белеткел ажылдарын эрткен чылын-на эгелзэн бис. Ол кылган ажылывыстың түннелинде бистиң бүдүрүлгө эки ажылдыг дээш шаңнал-макталды алган. Бистерге деткимчени көргүзүп турар Тываның Чазаанга болгаш яамыларынга өөрүп четтиргени-висти чугаалаксаар-дыр мен. Бо төөгүлүг чылда мал бажын көвүдөдир дээш сорулганы салып, малчынарның кызымаккайы-биле бүдүрүлгө малдың баш саны — 25 муң шээр мал, 871 сарлык, чылгы 342 баш четкен. Өстүрүп, кадарган малывыстың дүгүнден кидисти салгаш, өгнү бүрүнү-биле дерип, кылып алдывыс. Үлө-херээвисти шииткекчилер үнелеп

көргөш, Москвага «Алдын күс» делгелгезинге киржир чалалганы берген. Төрзөн республикавыстың адын камгалаары-биле, Москваже айттарыныга белеткенип тур бис. А кол чүүл — Тываның келир үези дээш үлүг-хуувусту ам-даа кириштирер сорулганы салдывыс».

Борис Шожап, Өвүр кожуун-нун муңчу малчыны: «Мен бо төөгүлүг чылда республиканың муң малдыг малчынарның санынче кирип, шынзылганы алдым. Мал кадарары амыр эвес иш. Ону эрес-кежээ, тура-соруктуг, ажылгыр, кызымаккай улус кылыр. Көдээ ишчилерниң ажылынга деткимчени көргүзүп турарын эки деп бодаар мен. Малды өстүрзүн дээш акша-төгерики болгаш техниканы берип турар. Оларның ажылын чылда чаңгыс катап болур чоннуң ынак байырлалы — Наадымда түннелин үндүрүп, шаңнап-мактаар. Бо чылын 100 чыл болган улуг юбилей-биле кады эртирип турары солун болгаш уттундурбас болду».

Байбек Монгуш, Чөөн-Хемчик кожуунун чагырга даргазы: — Россия болгаш Тываның демнежилгезининг 100 чыл оюнга хамаа-

рыштыр эрттирген байырлал бедик деңгелге эрткен деп санаар-дыр мен. Тыва күрүнениң тургузукчуларының бирээзи Буян-Бадыргының тураскаалының ажыдышкыны 100 чылда болганы төөгүлүг ужу-уткалыг. Аът чарыжыга 610 аъттар киришкен. Ооң мурнунда чылдарда аът чарыштарыга черле ол хире хөй санныг аъттар киришпээн. Чоннуң аът малынга сонургалы күштелип, ону үнелеп көрүп турары өөрүнчүг. Национал оюнувус хүреш байырлалында Тываның 17 чылдың дургузунда чаңгыс-даа октадып көрбээн күчүтен мөгези Аяс Монгуш девип үнүп кээр, чоргаарланып ордум.

Феликс Хаджиев, РФ-тин Монополияга удур Федералдыг албанының ТР-де удуртукчузунун оралакчызы:

— Кызыл — чаарттыг, агаарлап, ажы-төлүмнү дыштандырыптар чараш черлер көвүдээзинге аажок өөрүп турар кижидир мен. Ук байырлалда Тыва күрүнениң тургузукчуларының бирээзи Буян-Бадыргының тураскаалының ажыдышкыны аажок сонургап манап турдум. Тураскаалдың ажыдышкыны чараш, байырланчыг байдалга эрткен. «Азияның төвү». Хемниң кыды аажок өскерилген.